

Kustode

– et essay om skønhed og udyr i Europas erindring

Det slår mig ofte, at jeg i mit job er blevet en form for kustode. Jeg er med til at fastholde erindringen om den del af den europæiske historie, som igennem århundreder var blevet bygget op, og som med et enormt brutalt slag forsvandt under Anden Verdenskrig. Min gamle historielej-
leder på RUC plejede at sige ”som i en blix” på sin særlige blanding af svensk og dansk, og som betyder et lyn og noget i retningen af ”på én gang”. Væk. Nazisternes mord på Europas jøder foregik med en intensitet og hastighed, som vi stadig har svært ved at fatte. Udryddelsesmaskineriet i Auschwitz-Birkenau var i en periode så effektivt, at det kunne nå op på over 6.000 mennesker om dagen. Nu kan man selvfølgelig sige, at sådan er det med det meste fra fortiden. Bygninger forgår. Broer styrter sammen. Kongedømmer bliver opløst. Millioner dør som følge af sult og sygdom, og civilisationer forvitrer. Eller forgår. Historie er forandring, opbrud, revolution og nyskabelse. Men den er også død, vold og ødelæggelse. Og det er den branche, jeg er i. Ødelæggelses-branchen. Som i en blix. Jeg er med en omskrivning af Hobsbawns hovedværk historiker i det ekstreme (Hobsbawn 1994; Zimmerman 2007).

På mit mødebord ligger en fotobog, som en god ven forærede mig under et af mine besøg i Krakow, og hvis titel kunne henvise til en hvilken som helst fortid, *Photographing Traces of Memory*, lavet af den nu afdøde amerikanske fotograf Chris Schwarz. Men bogen handler lige præcis om den del af den europæiske kultur, som Isaac Bashevis Singer beskriver i sine romaner, og som forsvandt så hurtigt som det svenske ’blix’. I bogen ser jeg billeder af ødelagte jødiske gravpladser, hvor stene vælter sig skævt henover hinanden, eller ligger ned som underlag for en smutvej. Et sted er gravsten blevet brugt til en trappe. Et andet sted havde en bonde behov for nogle fliser. I en landsby er synagogen blevet til et marked, i en anden endog et bibliotek. Alt sammen spor fra en tid, som var, og hvis levn på Schwarzs fotos er flettet sammen med lag af den tid, der fulgte (Schwarz 2005).

På en tur til Bergen-Belsen tog jeg toget. Det var januar og med blot en anelse sne og frostklar himmel, så det var til at holde ud. Ned gennem

Sjælland, over med Scandlines og så ellers ud ad sporet gennem Nordtyskland til Hamburg og slutstationen Celle, den by hvor Bergen-Belsen hører til. Smuk som kun disse europæiske kz-lejre fra Anden Verdenskrig kan være i al deres andægtige dødsens-stilhed. Jeg har vandret omkring i Auschwitz-Birkenau i efterårets morgendis, hvor en gymnasieelev på studietur ikke kunne nære sig og bemærkede skønheden. ”Det lyder mærkeligt, men her er næsten smukt”, udbød hun, da vi gik gennem det endnu morgenduggede græs. Og jeg har set hen over Lublins tage fra Majdaneks mindehøj en skøn dag i juli, mens en britisk rabbiner fremsagde *kaddish* for de, der døde, og brisen legede med folks tøj. Hver gang har det slået mig, hvordan denne sammenblanding af minder om død og menneskelig smerte på en sær måde er betagende, på grænsen til det besnærende. Man bliver indtaget. Køber friske hindbær hos købmanden bagefter og får en ubændig trang til at rumme også dette. Død og ødelæggelse.

Bergen-Belsen er med Lawrence Langers ord den dybe erindring – *deep memory* - og det i mere end én forstand (Langer 1991). For overleve er den dybe erindring om opholdet i kz-lejren en permanent følelse, der hos nogle optræder som en dybtliggende erfaring, man forsøger at omgå gennem en mere overfladisk erindring. Efterfølgende vidnesbyrd og psykologisk forskning viser, hvor dybt den fysiske erfaring med sult, snavs, kulde og sygdom sidder i mennesket, og hvor meget man som overlever forsøger at fortrænge denne erfaring. Sulten og lugten af død (Hartmann 2002; Langer 1991). Men Bergen-Belsen er også én stor massegrav, eller rettere flere massegrave placeret ud over et åbent område. At vandre omkring i Bergen-Belsen er som at gå rundt ovenpå levnene fra et massebord. Det er i bogstaveligste forstand *six feet under*. Lig i bunker blev bulldozet ned i store grave for at undgå forrådnelse. Og smitte. Over 70.000 ligger begravet i Bergen-Belsen. Barakkerne blev brændt, området spærret af, og de overlevende fik ikke lov til at forlade lejren, før smittefaren var inddæmmet. Tyfus og dysenteri var de primære dødsårsager, men også sult. De fleste fanger var ved de allieredes befrielse så udhungrede, at flere hundrede døde efterfølgende, primært på grund af fejlernæring.

Fra at have været en interneringslejr for syge krigsfanger blev Bergen-Belsen ved slutningen af 1944 gjort til opsamlingslejr for de tusinder af kz-fanger, der blev sendt på vandring, efterhånden som krigen vendte til de allieredes fordel. Og det var primært kvinder og børn. Presset på lejren førte til, at vagter og øverstbefalende blev overført fra Auschwitz-Birkenau, men hen mod februar og marts 1945 brød lejradministrationen reelt sammen. Den intense tilstrømning af fanger havde skabt så stort et pres på fødevarerforsyningen i lejren, at de sultende fanger efterhånden blev overladt til sig selv. Som Raul

Hilberg skriver i hovedværket *The Destruction of the European Jews*, blev der alene i perioden fra den 4. til den 13. april 1945 'dumpet' 28.000 nye fanger i lejren (Hilberg 1985).

I dag er Bergen-Belsen et langstrakt åbent område med birketræer og mindsten, som besøgende kan lægge blomster ved. Den mest berømte er mindstenen for Margot og Anne, de to Frank-søstre, der i efteråret 1944 havde taget turen fra den hollandske interneringslejr Westerbork til Auschwitz og derfra videre til Bergen-Belsen, hvor de ankom udhungrede, hærgede af fnat og fik tyfus. Folk, der havde set de to piger i Bergen-Belsen, beretter om to kronragede uigenkendelige skikkelser, som frøs. "Luk døren", råbte de, og dag for dag blev deres stemmer svagere. Til sidst døde de hen. Ingen ved helt hvornår. To eller tre uger senere, den 15. april 1945, blev lejren befriet af engelske tropper (Frank 1999 og 1989).

Jeg sidder i mørket på Bergen-Belsens nye dokumentationscenter og kigger på filmstrimler fra de allieredes informationstjeneste. Da de britiske og canadiske soldater rykkede ind i lejren, havde de umiddelbart svært ved at tro det syn, der mødte dem. Her ved 10.000 lig lå i bunker rundt omkring i området. Udmarvede og omvandrende skikkelser blandede sig med de døde. Det var som spøgelser på en kirkegård. Synet var så uvirkeligt, at briterne følte sig nødsaget til at dokumentere det hele, så vi i dag har en stribe meget unikke filmoptagelser, der dokumenterer levnene fra en forbrydelse, hvis omfang reelt er svært at begribe.

Udstillingen i Bergen-Belsen er bygget op omkring filmede vidnesbyrd optaget til formålet, hvor overleverne fortæller om deres oplevelser. En række videoskærme følger den besøgende ned gennem det store betongrå udstillingslokale, hvis æstetik bevidst er holdt rå og mausolæisk. Hvad den franske filminstruktør Claude Lanzmann introducerede verden for i 1985 med sin ti timer lange dokumentarfilm om Holocaust baseret på interviews, *Shoah*, er efterhånden alment udbredt på museer og mindesteder rundt om i Europa. Det er fortællingen, det personlige vidnesbyrd, der bærer historien. Historien formidles gennem den menneskelige erfaring, og den menneskelige erfaring sættes i kontekst med filmstrimler, dokumenter og kronologier. Datolinier og udvalgte *artefacts* – en togbillet, en fangedragt, et par briller. Historien træder i karakter gennem fortællingen.

Vidnesbyrdet som kilde til fortiden har historieformidlingen overtaget fra retslokalet. På Holocaust-museer såvel i Europa som USA og Israel gør man som på udstillingen i Bergen-Belsen brug af det personlige vidnesbyrd, hvor overleverne, men også tidligere lejrpersonale og lokale afgiver

deres beretning om, hvad de oplevede og så. Denne måde at formidle på ligger helt i tråd med, hvad formålet for museerne er, nemlig at bevise omfanget af nazisternes forbrydelse samt fastholde den overleverede erindring om de mange millioner, der døde.

Det er det samme formål, som går igen, hvis man læser EU-resolitioner om fastholdelsen af erindringen af Holocaust eller *Stockholm-Deklarationen*, vedtaget i januar 2000 og underskrevet af over 40 stats- og regeringsledere (Wæhrens 2011). Erindringen om nazisternes mord på Europas jøder udgør en særlig og *unprecedented* – dvs. hidtil uset form for historisk forbrydelse, som eftertiden har pligt til at fastholde erindringen om (Kroh 2006). I hvilken form, denne erindring skal fastholdes, fremstår ikke helt klart i de nævnte politiske erklæringer, men at erindringen skal fastholdes udtrykker en overbevisning om, at det er den sociale erfaring med folkedrab, som skal videregives til eftertidens generationer. Og det er erindringen og det personlige vidnesbyrd, menneske til menneske-dialogen, der skal sørge for denne overlevering. Heraf vidnesbyrdet og den efterhånden voksende historiske værdi, som domstole af den karakter tillægges i eftertiden.

En tidlig forårseftermiddag er jeg i Haag, hvor den internationale krigsforbryderdomstol for det tidligere Jugoslavien, ICTY, ligger. Domstolen blev etableret i maj 1993 som det internationale samfunds reaktion på den ekstreme vold, som udspandt sig under krigen i Bosnien 1992-95, og som man forgæves havde forsøgt at stoppe et år tidligere med en FN resolution. Resolutionen var tænkt som en advarsel til krigens parter, men havde reelt ingen effekt, og derfor etablerede FN en international domstol i Haag, der således skulle følge op på resolutionen og vise, at det havde retlige konsekvenser at trodse den. Domstolen var i den forstand også tænkt som en præventiv foranstaltning, og blev af jurister og historikere anset som et markant gennembrud for den internationale retsorden, der var blevet etableret i tiden umiddelbart efter Anden Verdenskrig, men som først er trådt i politisk karakter efter Murens fald og kommunismens sammenbrud (Colonomos 2008).

I Haag tager jeg inspireret af den amerikanske kunstkritiker, Lawrence Weschler, hen til det fine lille Mauritzhuis, hvor Vermeers legendariske maleri, *Pigen med Perle*, hænger, fordi jeg bare må se, hvad den serbiske krigsforbryder Dusko Tadic, som Weschler skriver om i sit essay "Vermeer in Bosnia" på nogen måde kunne have at gøre med nederlandsk 1600tals maleri (Weschler 2005). Essayet er en allegori over Tadic, som var den før-

ste, der stod anklaget ved tribunalet i Haag, og det maleri af Vermeer, hvor en ung pige iført blå turban og perle i det ene øre kigger sidelæns ud i rummet. "Det er blikket", skriver Weschler. "Måden Tadic under processen i et splitsekund kigger ind i retslokalets kamera på, ikke som serber eller som repræsentant for en bestemt sag, men som sig selv". Et individ. Har man set Vermeers maleri, forstår man Weschlers sammenligning. Pigen med perleøringen kigger umiskendeligt og for den tid meget enestående direkte ind i det, der må have været malerens linse. Som sig selv, et individ. Og individer står til ansvar for deres handlinger.

Ligesom krigen på Balkan i 1990'erne var Europa i midten af 1600-tallet præget af død, vold og ødelæggelse. Trediveårskrigen sluttede i 1648, da Vermeer var 16 år gammel. Mellem 1652 og 1674 var England og Nederlandene sammenlagt i krig tre gange, og selvom krigen foregik til søs, havde de konsekvenser ikke mindst for folk i Vermeers hjemby, Delft, hvor byens krudthus eksploderede og dræbte hundreder af dens indbyggere. Alligevel formåede Vermeer at etablere en ro og harmoni i sine billeder, der har placeret ham blandt klassikerne inden for europæisk malerkunst. Kvinder i blå og gult, der gør husmoderlige ting som at hælde mælk op i en skål. Huse langs kanten af kanalen, hvor vandet er helt stille. Unge piger med Scarlett Johansson-læber og bløde kinder. Midt i al den død, vold og ødelæggelse, der omgav mesteren, skabte Vermeer et kukkasebillede af det modsatte. Livet. Mennesket. Freden.

Weschler spiser frokost med den italienske dommer, Antonio Cassese, der på det tidspunkt var formand for domstolen, og derfor havde været med til at gennemgå en stor del af bevismaterialet til de første sager. Det var ikke de værste historier, der var kommet forbi Casseses skrivebord, blot sådan noget af det mere almindelige som fodboldspilleren, der havde været en velkendt skikkelse, bosnisk muslim, og som serberne derfor straks havde genkendt. "Er det ikke dig, ham fodboldspilleren", og da manden så svarede bekræftende, brækkede de begge hans ben, og lænkede ham til en radiator, mens de voldtog hans kone og to døtre, som de efterfølgende skar halsen over på. Manden bøn-faldt så om også at blive myrdet, hvorpå serberne forstod, at det værste, de kunne gøre for manden, var at sætte ham fri. Uvist hvordan havde fodboldspilleren formået at finde vej til to FN-folk, til hvem han havde aflagt sit vidnesbyrd, og fem dage efter havde han begået selvmord. Eller der var historier om Tadic selv, der udover den række af voldtægter, han stod anklaget for, efter sigende også skulle have tortureret en gruppe muslimske fanger, bl.a. ved at tvinge en

af fangerne til at kastrere en anden – med tænderne. Weschler spørger derfor Cassese, hvordan han dag ud og dag ind dog kan holde al den død, vold og ødelæggelse ud. ”Ah”, svarer dommeren med et smil. ”Så ofte, jeg kan, går jeg på Mauritzhuis for at bruge lidt tid med Vermeer.”

Jeg skriver mig igennem det. Flashbacks fra livet som kustode i Europas voldsorgier. Yale-historikeren Timothy Snyder kalder strækningen mellem Tyskland og Rusland i tiden under Hitler og Stalin for *Bloodlands* i sin bog af samme navn. En mørk januardag deltager Snyder og jeg i en debat med en gruppe svenske unge på *Forum for Levande Historia* i Stockholm, som er den svenske stats museum og læringssted for Holocaust og andre folkedrab. Anledningen er 10året for *Stockholm Deklarationen*. De svenske unge udviser et endog meget godt kendskab til folkedrab og anden massevold. Alligevel vender de under vores diskussion konsekvent tilbage til det samme spørgsmål: Hvad får mennesker til at begå den slags grusomheder mod andre mennesker alene på grund af, at de tilhører en anden gruppe? Hvor kommer al denne vold fra?

Snyders svar er overraskende, og foruroliger mig faktisk også lidt. Det er voldsfascinationen i den europæiske overklasse, der er forklaringen, siger Snyder. Da jeg efterfølgende skriver til ham, forklarer Snyder sin betragtning med, at vold i sig selv er fascinerende, og at fjerne systemer taber deres tiltrækningskraft i det øjeblik, de ophører med at være brutale. Det er selve volden, der gør totalitære systemer som nazismen og stalinismen fascinerende. Det er døden og ødelæggelsen. Den umådelige voldsdåd. Men er det så også fascinationen af denne vold, der fastholder interessen for de totalitære regimer i den europæiske erindringskultur trods det, at de efterhånden hører til i en fjerntliggende fortid? Eller er det netop mindet om det liv, den kultur, de mennesker, systemerne så brutalt og nådesløst udryddede, som vi vil bevare? Som kustode i denne branche kan man ind imellem godt blive i tvivl.

Vi mindes for at glemme, skriver den tyske erindringsforsker Aleida Assmann med henvisning til den kristne bekendelseskultur (Assmann 2007). Vi skal bekende vores synder. De skal artikuleres og listes op, så vi kan få syndsforladelse, og dermed også aflad. I overført betydning er udstillingen af levnene fra nazismens og langsomt også stalinismens ugerninger den samme form for aflads- og glemsels-mekanisme. Det er som en katarsis, hvor vi igennem gennemspilningen af de fortrængte hændelser kan få traumat kollektivt genlevet og dermed også bearbejdet. Og overkommet. Det er en måde at komme over det på. I den freudianske psy-

koanalyse skal en smertefuld oplevelse italesættes, for at vi kan lægge den bag os. Og dermed komme videre. Den ungarske forfatter og Holocaust-overlever, Imre Kertesz, påpegede for nogle år tilbage, at erindringen om Holocaust indeholder en moralsk værdi, som Europa kan drage nytte af ved at bearbejde denne erindring. I stedet for at ligge som en undertrykt neurose i den europæiske kultur, skulle erindringen om Holocaust omdannes til en historisk erfaring, som man kunne bruge fremadrettet (Kertesz 2002). I den forstand mindes vi også for at blive i stand til at lægge noget bag os. Og glemme. Tingene skal ud, for at vi kan komme videre.

Det, der går tættest på kroppen og den fysiske erkendelse, er det, vi bedst husker. "The body remembers", siger den bosniske digter og ph.d. fra Europainstituttet i Firenze, Senadin Musabegovic til mig efter et seminar på EUI om netop Europas erindring. Vi er på vej hjem en tidlig forårsaften efter den vanlige velkomstmiddag på et ikke alt for fint sted og går i vejkanterne skiftevis foran og bag hinanden, mens Musabegovic fortæller om sin tid som bosnisk soldat under krigen i Eksjugoslavien. For Musabegovic er den fysiske erkendelse genuin. Kroppen husker. Den husker ubehaget. Væmmelsen. Angsten. Og smerten (Musabegovic 2010). For os andre er det lugten af død i Auschwitz-museet, som reelt er lugten af kamfer. Det er de trange torturrum i en af de tilbageblevne hovedbygninger, hvor fanger blev stuvet ind i massevis for at dø af kvælning, og som jeg besøger med en gruppe gymnasieelever fra Helsingør, hvor der blev næsten ligeså trangt (Banke 2000). Eller det er de klamme kældermure i det ungarske *Terror Haza* – House of Terror i Budapest, etableret i det tidligere Stasi-hovedkvarter, og som under Anden Verdenskrig husede det lokale Gestapo.

I dag er *Terror Haza* et museum og mindsted for det postkommunistiske Ungarn, hvor totalitærens forbrydelser udstilles i al deres død, vold og ødelæggelser. Stedet har, som den britiske historiker, Tony Judt, lakonisk bemærker i bestselleren *Post-War*, langt flere besøgende end det nyetablerede Holocaustmuseum, der også ligger i Budapest, og som rent arkitektonisk er mere kuriøst (Judt 2005). Men der er ingen torturkældre, og før man forlader *Terror Haza*, går man igennem en lang smal gang. På begge sider af gangen hænger der sort-hvide fotos af bødler. Ansigter på det totalitære systems lokale håndlangere. De, der begår volden. De 'ordinære' mænd, der udfører en ordre, og som kunne være både dig og mig. Der er ikke noget ekstraordinært ved voldsåden. Den er ikke særegen for et bestemt folk eller en bestemt nation. Det er, som den tyske social-

psykolog Harald Welzer med afsæt i Christopher Browning har pointeret, omstændighederne og de social-psykologiske mekanismer, som skaber volden (Welzer 2007; Browning 1992).

Sammenligningen mellem de nazistiske og stalinistiske gerningsmænd ligger således lige for. I det øjeblik historieskrivningen og folkedrabsforskningen gør totalitære regimers voldsdåd til handlinger, der udføres af individer mod andre individer, bliver det kun endnu sværere at se, hvordan målet kan hellige midlet. Den historieskrivning, der tager værdimæssigt afsæt i menneskerettigheder og et internationalt retssamfund bringer os længere væk fra de kollektive hensyn og over mod individet som et enkeltstående og ansvarligt menneske. Og midlet var, som Snyder meget præcist fremlægger i sin samlede historie om Europa under Hitler og Stalin, volden og tilsidesættelse af alment menneskelige hensyn. For nazisterne var 'jødernes' den største forhindring for realiseringen af det racerene tyske folkelegeme. For Stalin var det de selvstændige bønder i Ukraine, der modsatte sig kollektiviseringen af landbruget og dermed også den kommunistiske ide.

Således udviste de lokale partiaktivister den samme form for knusende menneskeforagt overfor de ukrainske bønder under hungersnøden i 1931-32, som var en konsekvens af styrets politik. Folk faldt døde om i gaderne af sult. Der blev sendt rapporter til Kreml om den omsiggribende hungersnød. Og bønderne bad forgæves om at få lov til at beholde deres såsæd. Alligevel holdt Stalin fast i sin landbrugspolitik, mens forestillingen om de klasseforræderiske ukrainere kun forstærkede den hårdhændede tvangskollektivisering. Fjenden i det stalinistiske system var den, der trodsede partiets politik. Og de lokale partisoldater pissede i de sultende bønders tønder med henkogte grøntsager, beordrede dem til at bokse mod hinanden, som var det en sportskamp, eller kravle rundt på alle fire og gå som hunde. Kvinder, som blev grebet i at stjæle mad, fik tøjet hevet af, blev tæsket og båret nøgne gennem landsbyen. I en anden landsby drak partibrigaden sig fulde hos en bonde, hvorpå de bandevoldtog hans datter. Og kvinder, som boede alene, blev rutinemæssigt voldtaget om natten under påskuddet 'kornkonfiskering' (Snyder 2010).

Den britiske historiker Norman Davies går længere i sin sammenligning af udryddelsesmetoderne under Holocaust med den måde, jakobinerne under den Franske Revolution udryddede bønder og kontrarevolutionære royalister i provinsen Vendée. I *Europe – a History* tegner Davies en direkte linje mellem jakobinernes brutale nedkæmpelse af oprøret i Ven-

deé-krigen 1793-96 med nazisternes gasbiler og gaskamre (Davies 1998). En hurtig og effektiv henrettelsesform var således at massedrukne de kontrarevolutionære ved at lukke dem inde på en flodpram, somme udgangen til og derpå sænke fartøjet i Loire-floden. I følge Davies en tidlig form for masseudryddelse, som senere blev taget op af nazisterne, da man efter de anstrengende massehenrettelser på Østfronten gik over til gas. Det kan virke forceret, for alt andet lige er størrelsesordenen en anden, men Davies' sammenstilling siger noget om, hvordan selve forbrydelsen folke-
drab af historikere og andre forskere bliver betragtet som en særlig form for masseudryddelse, der er blevet anvendt af andre politiske regimer før nazismen, og at folkedrab som sådan ikke er særegent eller knyttet til en bestemt tidsalder, men netop er en teknik, stater og politiske regimer benytter, når de føler sig truet af specifikke grupper i befolkningen (Moses 2009; Levene 2005).

Jeg tænker på netop dette forhold, de 'ordinære' bødler og den tilsyneladende ubekymrede voldsudøvelse, som især nyere forskning har beskrevet, da jeg besøger det i 1988 etablerede *Le Mémorial de Caen*, som både er et fredsmuseum etableret til minde om D-dag, men samtidig også huser en ny permanent udstilling om krig og massevold, *Guerre Mondiale - Guerre Totale*. På udstillingen går man direkte ind i den realitet, der var millioner af civile ofres under Anden Verdenskrig, og bliver via plancher, fotos, dokumenter og filmklip konfronteret med masseudryddelsen af jøder, romaer, homoseksuelle, politiske modstandere og polakker. Massevold på museum. Den realitet, som var størstedelen af Europas. Her er bl.a. filmstrimler fra de nazistiske specialenheders masseudryddelse af jøder i landsbyer på Østfronten, hvor man som beskuer kan følge processen trin for trin i de sort-hvide optagelser. Fra samlingen af kvinder og børn, hvis befippelse og angst man tydeligt aner på de gamle film, da de beordres til at klæde sig af og blottede lines op ved kanten af den store grav, til den faktiske nedskydning og bunkerne af nøgne lig i det store hul.

Det er den intime del af jødeudryddelserne, hvor myrderierne foregik ved udryddelse af hele landsbyer, udført af de tyske specielenheder under nazisternes felttog mod øst. Mens Holocaust igennem flere årtier primært har været forbundet med Auschwitz og gaskammeret, har de senere års forskning i det tidligere Sovjetunionen givet et mere nuanceret billede af mordet på Europas jøder, som også den bredere offentlighed er blevet bekendt med. På museet i Caén ser man derfor også fotomontager fra den aktuelle identificering og åbning af massegrave foranstaltet af den franske

præst, Patrick Desbois, som har gjort en stor indsats for at dokumentere masseudryddelserne i Ukraine og Hviderusland (Memorial de la Shoah 2008).

Da jeg efterfølgende står foran den imponerende bygning, der huser museet, og som er omgivet af en stor mindepark, slår det mig, hvilken erindringskultur der efterhånden har udviklet sig i Europa, hvor borgmestre i mellemstore provinsbyer som Caén kan beslutte at lægge et krigs- og fredsmuseum på netop dette sted med postindustrielle virksomhedsdomiciler som nærmeste nabo og dertilhørende stemning af udørk, og hvor vejene endnu er så nye, at der ikke er noget fortov. Voldsfascination eller fastholdelse af det, der gik tabt? Et minde for at glemme, eller et minde for at huske?

Jeg er ikke længere sikker. Erindringskulturen efter nazismen og Anden Verdenskrig har i Europa igennem de sidste to årtier udviklet sig fra det snævre fokus på dengang, vi var i krig, til i dag at omfavne komplekse, transnationale og universelle emner som menneskerettigheder, forsoning, retfærdighed og soning. Og det har gjort de nyetablerede krigs- og Holocaustmuseer til en dynamisk del af den politiske kultur, der har udviklet sig i Europa efter Murens fald, og hvor mindet om Holocaust indtager en vigtig og normdannende position. Men kontrasten mangler. Når døden og ødelæggelsen kommer til at stå helt alene, forsvinder mindet om det, vi mistede, og erindringen om de europæiske udyr bliver som gigantiske mindesten, vi tungt slæber med os uden efterhånden at forstå hvorfor. ”Banke”, siger jeg, da min taxa omsider ankommer for at bringe mig til stationen, 15 minutter før afgang. ”Ja, det kunne ligesom ikke rigtig være andre”, svarer den unge taxachauffør, mens han griner. ”Pas beaucoup de monde ici”. Ikke mange folk her omkring, kun kustoder som dig. Jeg nikker, og stiger ind, på vej tilbage fra endnu en tur ud i erindringen om Europas voldsorgier. Død og ødelæggelse.

Litteraturliste:

- Assmann, Aleida (2007): “From Collective Violence to A Common Future: Four Models for Dealing with a Traumatic Past” i Ruth Wodak, Gertaud Auer Borea (eds.), *Justice and Memory. Confronting traumatic pasts. An International Comparison*, Wien: Passagen Verlag.
- Banke, Cecilie Felicia Stokholm (2000): “Lugten af død”, i *Folkemord, Den Jyske Histori-*

- ker nr. 90, Aarhus: Aarhus Universitet.
- Browning, Christopher (1992): *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York : Harper Perennial.
- Colonomos, Ariel (2008): *Moralizing International Relations: Called to Account*, New York: Palgrave Macmillan.
- Davies, Norman (1998, [1996]): *Europe. A History*, New York: Harper Perennial.
- Frank, Anne (1999 [1953]): *Anne Franks Dagbog*, København: Aschehoug.
- Frank, Anne and Netherlands State Institute for War Documentation (1989): *The Diary of Anne Frank, The Critical Edition*, Doubleday.
- Hartmann, Geoffrey (2002): *The Longest Shadow: In the Aftermath of the Holocaust*, New York: Palgrave Macmillan.
- Hilberg, Raul (1985 [1961]): *The Destruction of The European Jews I-III*, New York: Holmes & Meier.
- Hobsbawm, Eric (1994): *The Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991*, London: Michael Joseph.
- Jonassohn, Kurt & Karin Solveig Bjørnson (1998): *Genocide and Gross Human Rights Violations* p. 208, [Transaction Publishers](#).
- Judt, Tony (2005): *Postwar. A History of Europe after 1945*, New York: Penguin.
- Kertesz, Imre (2002): "Det landsforviste sprog I+II", *Politiken*, kronik d. 9. og 10. december og *Die exilierte Sprache. Essays und Reden*, Suhrkamp, 2003
- Kroh, Jens (2006): *Transnationale Erinnerung: Der Holocaust im Fokus geschichtspolitischer Initiativen*, Frankfurt: Campus Verlag.
- Langer, Lawrence L. (1991): *Holocaust Testimonies. The Ruins of Memory*, New Haven: Yale University Press.
- Levene, Mark (2005): *Genocide in the Age of the Nation State Vol. 2: The Rise of the West and the Coming of Genocide*, New York: I. B. Tauris.
- Memorial de la Shoah (2006): *The Mass Shooting of Jews in Ukraine 1941-1944. The Holocaust by Bullets*, Paris: Memorial de la Shoah.
- Moses, Dirk (2009 [2008]): *Empire, Colony, Genocide: Conquest, Occupation, and Subaltern Resistance in World History*, New York and Oxford: Berghahn Books
- Musabegovic, Senadin (2010): "The Memory of the Death Body", Malgorzata Pakier & Bo Stråth (eds.), *A European Memory*, New York & Oxford: Berghahn Books.
- Snyder, Timothy (2010): *Bloodlands. Europe during Hitler and Stalin*, New York: Basic Books.
- Schwarz, Chris (2005): *Photographing Traces of Memory. A Contemporary View of the Jewish Past in Polish Galicia*, Krakow: Galicia Jewish Museum.
- Welzer, Harald (2007 [2005]): *Gärningsmän. Hur bel vanliga människor bliver massmördare*, Göteborg: Daidalos.
- Weschler, Lawrence (2005): *Vermeer in Bosnia. Selected Writings*, New York: Vintage

Books.

Zimmerman, Everett (1997): "Extreme Events: Scott's Novels and Traumatic History,"
Eighteenth-Century Fiction. Vol. 10: Iss. 1, Article 7.